

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen
(1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek**

Beek, J.L. van

Citation

Beek, J. L. van. (2009, November 25). *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek. Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14441>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14441>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het functioneren van het Eerste Collatieboek

HET EERSTE COLLATIEBOEK IN ZWOLLE

Met geestelijke lectuur kwamen de broeders uit het Gregoriushuis onafgebroken in aanraking. Tijdens gemeenschappelijke activiteiten als de *collatio* en de maaltijd ging steevast een stichtelijk boek open en iedere ochtend was een uur ingeruimd om individueel de ‘*Sacra Scriptura*’ te bestuderen.¹ De geschriften van de heilige kerkleraren leren immers hoe men in Gods wegen dient te wandelen, zo stellen de leefregels, zij bewerken liefde tot de deugd en afkeer van de zonde en vervullen de geest met nuttige overwegingen. Welk boek voor iedere broeder afzonderlijk het meest geschikt was, bepaalde de biechtvader. Ook bij de *meditatio*, waarvoor de leefregels eveneens gedetailleerde instructies verschaffen, speelden teksten een cruciale rol. Mediteren en lezen kon bovendien ook samengaan met zingen, zo bewijst een bijzonder boek dat uit het Gregoriushuis is overgeleverd.² In één band bevindt zich een liederenhandschrift en een incunabel met *De spiritualibus ascensionibus* van Gerard Zerbolt. Dit laatste traktaat gaat vergezeld van een meditatieschema over de vier uitersten dat nauw aansluit bij de thema’s van de eenstemmige Latijnse liederen, die bedoeld waren voor persoonlijk gebruik om de geestelijke oefening te intensiveren.

Hoe tijdens deze gelegenheden teksten heel concreet werden ingezet, blijft vaak giswerk. De leefregels en andere bronnen geven daar geen uitsluitsel over en gebruikssporen in de overgeleverde boeken zelf bieden, zo deze al aanwezig zijn, zelden gedetailleerde informatie. Ook over het gebruik van teksten tijdens de *admonitio*, waarin de broeders tekstmateriaal aanwendden voor publiek van buitenaf, weten we niet veel. De *consuetudines* spreken alleen over scholieren en ‘*alii boni viri (...) quibus legetur in teutonico aliquis passus Sacre Scripture de materia plana*’.³ Over Dirc van Herxens volkstalige *collationale* dat bij deze gelegenheid werd ingezet, meldt de kroniek van Jacobus de Voecht slechts dat er een bepaald onderwerp, passend bij de gelegenheid, uit werd voorgelezen.⁴ De weinige gebruikssporen in de handschriften waarin het Eerste Collatieboek is overgeleverd, leiden ons bovendien niet naar het primaire publiek in Zwolle,

1 Zie het gedeelte ‘De studio Sacre Scripture’ in de Zwolse *consuetudines* (Schoengen 1908, p. 243).

2 Zie de recente studie van Ulrike Hascher-Burger over deze verzamelband (Hascher-Burger 2007).

3 Schoengen 1908, p. 247.

4 Schoengen 1908, p. 64.

maar naar het functioneren van de tekst in religieuze gemeenschappen in Gaesdonck en Amersfoort.

Om toch enig idee te krijgen van de manier waarop de tekst van het *Eerste Collatieboek* bedoeld was om gebruikt te worden tijdens de *admonitio*, kan de bestudering van inhoud en opzet van de rubrieken enig houvast bieden. Zoals in hoofdstuk vijf al was gebleken uit de analyse van de leessleutel, bezat de gebruiker de vrijheid om binnen de geadviseerde rubrieken zelf te kiezen welke gedeelten hij wilde behandelen. Het aantal rubrieken dat per gelegenheid genoemd wordt, is vaak te groot om tijdens één samenkomst te behandelen, en de afzonderlijke rubrieken zijn dikwijls ook zo omvangrijk dat de broeder die de leiding had tijdens de *admonitio* in veel gevallen een selectie zal hebben gemaakt uit de aangeboden stof. Zo is de negen folia tellende rubriek 'Sunte Augustinus ghedachten' waarmee het complete *Eerste Collatieboek* afsluit, veel te uitgebreid om tijdens één bijeenkomst in zijn geheel te lezen. Bovendien is hij ook niet in porties verdeeld door de inhoud over meer subrubrieken te verdelen, zoals bij de meeste omvangrijke rubrieken wel het geval is.

Het *Eerste Collatieboek* bevat een aantal relatief korte rubrieken waarvan het goed voorstelbaar is dat zij in hun geheel werden voorgelezen. Zo bevat de rubriek 'Van drien tabernakelen' slechts iets minder dan vier folia met een gedeelte uit het pseudo-augustinse *De triplici habitaculo*, waarin wordt uitgelegd welke drie tabernakelen zich in de kosmos bevinden: de twee uitersten hemel en hel met daartussenin de tegenwoordige wereld. In het hemelrijk is het goede overvloedig aanwezig, maar al het kwade is samengeballd in de kerker van de duivel. De aarde heeft dingen gemeen met beide rijken: licht en duisternis, gezondheid en ziekte, blijdschap en droefheid en leven en dood. De mens die de vergankelijke wereld liefheeft en de eeuwige glorie versmaadt, is een dwaas. Hij moet kiezen voor de smalle weg van de navolging van Christus om de hemelstad binnen te komen.

De rubriek 'Van heiligen dagen te vieren' is met zijn ruim drie folia ook aan de korte kant. De tekst gaat in op het derde gebod over het vieren van de sabbat. Na Christus' opstanding houdt de christen de zondag als rustdag. De Kerk heeft daarnaast nog allerlei hoogtijdagen ingesteld om de grote daden van God of van heiligen te herdenken. De tekst van de rubriek voert vier redenen aan waarom deze feestdagen zijn ingesteld, onder andere dat men op deze momenten Gods Woord moet lezen en zijn ziel geestelijk voeden. Na deze vier motieven volgen vier aanwijzingen voor de manier waarop de feestdagen gevierd moeten worden: men moet rusten van de zonde, van de handarbeid, van koopmanschap en van wereldlijke rechtszaken. Bij het rusten van de werken der handen staan nog vier uitzonderingen waardoor een mens die toch werkt op een feestdag vrijgesproken is van een doodzonde, bijvoorbeeld als het werk betreft voor behoeftigen of voor het algemeen belang ('gemeynen oerbaer'). De rubriek biedt een overzichtelijke, niet al te uitgebreide hoeveelheid stof waarvan we kunnen aannemen dat een van de broeders van het Gregoriushuis deze voorlas voor het verzamelde publiek.

Opvallend is dat de inhoud van een groot aantal rubrieken vooral opsommend van aard is en informatie aanbiedt die verdeeld is in punten, manieren of remedies. De ru-

brieken over de hoofdzonden, die voor een belangrijk deel steunen op de *Profectus religiosorum* van David van Augsburg, beginnen vrijwel allemaal met een definitie van de betreffende zonde, gevolgd door de manieren waarop deze gestalte kan krijgen in het leven van de mens en de remedies die hij in kan zetten in de strijd tegen de ondeugd.⁵ Soms bevat een rubriek echter zoveel onderverdelingen dat de lijn van het betoog niet gemakkelijk te volgen zal zijn geweest, zoals het geval is bij de rubriek ‘Hoe zwaer is sonde’, die voorafgaat aan de rubrieken over de hoofdzonden. De tekst, die is opgebouwd uit tal van citaten uit allerlei bronnen, begint met een definitie van zonde, gevolgd door de drie manieren waarop mensen zondigen, de twee wortels, het drievoudige voedsel en het zevenkoppige monster van de zonde (de zeven hoofdzonden zelf dus), het onderscheid tussen dagelijkse zonde en doodzonde, de vier manieren waarop de dagelijkse zonde tot een doodzonde kan worden, drie redenen waarom de zonde geschuwd moet worden, alle drie ook weer onderverdeeld in drie redenen en aan het slot de manieren waarop de zonde de mens zelf schaadt.

De grote hoeveelheid onderverdelingen moet onmiskenbaar bedoeld zijn als houvast om het publiek de stof te laten memoriseren. Dat is overduidelijk het geval bij de tekst die is opgenomen in de rubriek ‘Van danckaerheit’, een van de *Sermones de tempore* van Bernardus van Clairvaux. Hierin worden allereerst de zeven barmhartigheden van God uit de doeken gedaan, die de hoorders worden voorgezet als zeven broden om het hart mee te voeden. Hierna volgen zeven brokken brood die de mens ontvallen zijn en die hij weer moet zien te vergaren, zoals boetedoening, vergeving van zonde, genade en hoop. Deze brokken bestaan op hun beurt ook weer uit drie stukken. De auteur visualiseert niet voor niets de punten die hij aandraagt door ze voor te stellen als broden en brokken.⁶

Het hoofdstuk over de *admonitio* in de leefregels van het Gregoriushuis laat zien dat de bijeenkomsten in de eerste plaats eenrichtingsverkeer waren: een van de broeders leest een gedeelte uit een stichtelijke tekst en houdt een eenvoudige aansprekende toespraak, waarna het publiek liefst individueel wordt aangesproken. Maar mogelijk geeft het *Eerste Collatieboek* ook aanwijzingen voor een interactie tussen collatieleider en publiek. De rubriek ‘Van vrede’, die bestaat uit aanhalingen uit tal van bronnen, geeft eerst een uiteenzetting over Jezus, die door zijn komst op aarde verzoening en ware vrede heeft gebracht, gevolgd door een drietal vragen die mensen hierbij kunnen hebben plus een aantal antwoorden.

De eerste vraag die aan de orde komt is niet de gemakkelijkste: als de aardse vrede leidt tot vrede in de menselijke ziel, waarom staat God dan verdriet en lijden toe bij degenen die Hem liefhebben? Het antwoord stelt dat de mens moet verlangen naar de

5 Andere uitgebreide opsommingen zijn te vinden in de derde subrubriek van ‘Van aelmisse te gheven’ (zeven lichamelijke werken van barmhartigheid, zeven geestelijke werken van barmhartigheid, negen redenen waarom de mens mild moet zijn in het geven van aalmoezen) en ‘Van ghehoersamheit’ (drie redenen om gehoorzaam te zijn, drie manieren van gehoorzaamheid, drie graden van gehoorzaamheid en twaalf redenen waarom gehoorzaamheid nuttig is).

6 Voor de structuurkenmerken die in Middelnederlandse preken veelvuldig voorkomen, zie Mertens 2009. In dit overzichtsartikel worden deze uitvoerig gedemonstreerd aan de hand van de verschillende typen preek (een perikopen- of een themapreek of een combinatie van beide).

aardse vrede om een rustig leven te kunnen leiden en God trouw te dienen. Maar in tijden van voorspoed vergeet de mens gemakkelijk God en misbruikt zo de aardse vrede. Slechte mensen lijden omdat zij dat verdiend hebben, maar goede mensen worden beproefd om geduld te oefenen en des te meer naar de hemelse vrede te verlangen. De tweede en derde vraag gaan over de noodzaak van het hebben van vrede met onze naasten, de manier waarop we in vrede met onze medemens kunnen leven en over hoe het komt dat sommige heiligen zo godvruchtig zijn dat ze door God en alle mensen worden geliefd. Het is verleidelijk om te denken dat Dirc van Herxen met deze vragen anticepeerde op reacties vanuit het collatiepubliek.

Al met al biedt het *Eerste Collatieboek* een bont palet aan teksten om, zoals Jacobus de Voecht het verwoordt, leken te trekken tot het Woord van God: preken, exempelen, betogen en beschouwingen met tal van 'goede punten' die stof tot nadenken bieden. Ook buiten Zwolle vond de veelkleurige tekstverzameling weerklank: zowel in Gaesdonck als in Amersfoort was er publiek dat hierdoor geestelijk werd gevoed.

HET EERSTE COLLATIEBOEK IN GAESDONCK

Sinds 1365 leefden in Goch, een klein stadje in het graafschap Gelre dat bekend stond om zijn lakenproductie, vier mannen in een kleine broedergemeenschap afgescheiden van de wereld.⁷ Een van de vier mannen was rector van de school van Goch geweest en een ander kwam uit een gegoede Gochse familie. Al aan het begin kreeg de devote gemeenschap toestemming van de kerkelijke en stedelijke overheid om zonder binding aan een kloosterregel samen te leven. Met behulp van de schenkingen die zij ontvingen, wisten zij hun bezittingen uit te breiden. Na enkele decennia kreeg de kleine gemeenschap versterking van enkele broeders uit het klooster Frenswegen. Frenswegen wilde zich aansluiten bij het Kapittel van Windesheim, maar niet alle broeders waren het daar mee eens. Vier van hen, waaronder twee priesters afkomstig uit Goch, begaven zich naar laatstgenoemde stad, waar zij in 1400 van de hertog van Gelre toestemming kregen om een regulierenklooster te stichten. Ook de aartsbisschop van Keulen, onder wiens kerkelijk gezag Goch viel, gaf zijn goedkeuring aan een klooster dat zich aan Windesheim zou conformeren, zodat de broeders uit Frenswegen alsnog onder het gezag van dit kapittel kwamen te staan.

De nieuwe kloostergemeenschap telde acht personen, met inbegrip van de vier mannen van de devote gemeenschap, die hun bezittingen aan de nieuwe stichting overdroegen. Het klooster hield het niet lang uit in de stad: in 1404 kreeg het toestemming om zich te verplaatsen naar de hof Gaesdonck, enkele kilometers buiten de stad en in 1406 vond de verhuizing daadwerkelijk plaats. De aansluiting bij Windesheim duurde niet lang, want in ieder geval in 1412 scheidde het klooster Gaesdonck zich af

⁷ Voor het begin van deze broedergemeenschap en de transformatie naar een regulierenklooster, zie Scholten 1906, p. 1-21 en ook *Monasticon Windeshemense* 1977, p. 162. Beknopte informatie over middeleeuws Goch is te vinden in Flink en Thissen 2003.

om zich te voegen bij het Kapittel van Neuß. In 1430 keerde Gaesdonck toch weer terug bij het oude kloosterverband, toen het Kapittel van Neuß als geheel geïncorporeerd werd bij Windesheim. De bronnen geven onvoldoende zicht op de achterliggende motieven van deze acties.⁸

De prioren uit de eerste decennia van het bestaan waren onder andere afkomstig van de kloosters Bethlehem te Zwolle, Eemstein, Mariënborn en Windesheim.⁹ Onder Henricus van Bueren werd in 1437 de kerk van het kloostercomplex gewijd. Het koor-gestoelte geeft een indruk van de omvang van de gemeenschap: het bood plaats aan dertig personen en daarnaast waren voor de conversen en donaten speciale plaatsen ingericht.¹⁰ Behalve lekenbroeders had het klooster ook huis- en tafelgenoten en dagloners en dienstmeisjes ('famulae') die werk verrichtten in huis en op het land. Het kloostercomplex bezat ook een voorhof met woonruimte die werd gebruikt om weldoeners te herbergen.¹¹ Het is bekend dat er een echtpaar uit Kalkar heeft gewoond en in 1445 werd met een ander echtpaar overeengekomen dat zij hier samen met hun zoon hun intrek konden nemen. De man kon eten en slapen in het klooster zoals de andere lekenbroeders en de zoon kreeg zo de mogelijkheid om te kijken of het kloosterleven hem beviel.

De prioren van Gaesdonck waren verantwoordelijk voor de zielzorg van verschillende vrouwengemeenschappen: de regularissen van Sint-Agnes te Nijmegen (sinds 1418), van Onze-Lieve-Vrouw te Renkum (rond 1440 en later) en van Sint-Agnes te Tiel (voor 1441), de zusters van het gemene leven van Nazareth te Geldern (1419-1580) en van Bethlehem te Nijmegen (sinds 1476) en de tertiariissen van Sint-Agnes te Xanten (1445, 1461).¹² In de zestiende eeuw kwam daar nog de bemoeienis met andere vrouwengemeenschappen bij. Decennia lang stonden vrijwel ononderbroken rectoren en socii uit Gaesdonck aan het roer in Sint-Agnes te Nijmegen en Nazareth te Geldern.

Het klooster beleefde zijn bloeiperiode tijdens het prioraat van Helmicus Joekeren, die van 1438 tot 1475 aan het hoofd stond, dit ondanks het feit dat in deze tijd twist, roof en plundering aan de orde van de dag waren in het hertogdom Gelre.¹³ In deze periode nam hij 28 broeders op en zette hij zich in voor de uitbreiding van de bibliotheek.¹⁴ Van een aantal broeders uit Gaesdonck weten we dat zij actief waren als kopiist.¹⁵ Van Peter Poeyn zijn drie banden overgeleverd: een *Compendium theologiae* van Hugo

8 Volgens Scholten is het mogelijk dat Gaesdonck zich aanvankelijk zou hebben neergelegd bij de bisschoppelijke wens om zich bij het Kapittel van Windesheim te voegen. Hij oppert ook de mogelijkheid dat het klooster al direct bij het Kapittel van Neuß, dat zich in hetzelfde bisdom als Gaesdonck bevond, aangesloten zou zijn (Scholten 1906, p. 16-21). Zie ook *Monasticon Windeshemense* 1977, p. 162.

9 Lijsten van prioren zijn te vinden bij Scholten 1906, p. 108-116 en in het *Monasticon Windeshemense* 1977, p. 166-167.

10 Zie Scholten 1906, p. 49-58 voor het dagelijks leven in het klooster.

11 Voor de voorhof en zijn bewoners, zie Scholten 1906, p. 23-24.

12 Van Dijk 2006, p. 65 en *Monasticon Windeshemense* 1977, p. 165-166.

13 Zie het overzicht van de geschiedenis van Gelre in Janssen 2003.

14 *Monasticon Windeshemense* 1977, p. 163.

15 Johannes Daniëls, afkomstig van het Bethlehemklooster te Zwolle en in ieder geval in de periode 1419-1422 prior in Gaesdonck, schreef een aantal psalters en werd geroemd om zijn verzorgde schrift. Simon Bermen, in 1437 ingetreden, kopieerde een handschrift met de statuten en de geschiedenis van de premonstratenzer orde dat in bezit was van de proost van het klooster Bedburg bij Kleef. Johannes Foyken, jarenlang actief als bibliothecaris, blonk uit in het schrij-

van Straatsburg (\pm 1460), een deel van een bijbel (1464) en een deel van een *homiliarium* (1465). Dat laatste boek was volgens het colofon bedoeld voor de refter ('pro libro rectorali').¹⁶ Verder is bekend dat Adam Daems, die als *socius* werkzaam was in Nazareth te Geldern, een handschrift met onder andere het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré heeft gekopieerd op verzoek van de priorin van het Sint-Agnesklooster te Neerbosch bij Nijmegen. In het *calendarium* van Gaesdonck zijn ook allerlei gegevens te vinden over boekscheningen. Het gaat onder andere om een bijbel en breviers, maar ook medisch werk staat vermeld. Verder weten we dat er diverse keren een misaal werd besteld in Gaesdonck.¹⁷

De kloosterbibliotheek van Gaesdonck is in de loop der eeuwen op haar plaats gebleven, ook toen het klooster zich in 1802 gedwongen moest opheffen en toen er een priesterseminarie en nog weer later een middelbare school in de voormalige kloostergebouwen werd gevestigd.¹⁸ Wel zijn er boeken verdwenen tijdens de halve eeuw leegstand na 1802 en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Uit de catalogus die G. Hövelmann in 1968 heeft samengesteld, blijkt dat er in de bibliotheek van Gaesdonck ook een aantal volkstalige werken beschikbaar was. Men bezat onder andere de statuten van de augustinessen van Windesheim, een gedeelte van de *Imitatio Christi* van Thomas van Kempen, gebedsteksten, de *Narratio de initio Cisterciensis ordinis* van Konrad von Eberbach, brieven van Hiëronymus, een passietekst, evangeliepreken en de codex met mystieke teksten die in het onderzoek bekend staat als het *Gaesdonckse-tractatenhandschrift*.¹⁹

Het opvallende is echter dat veel van de Middelnederlandse handschriften uit de bibliotheek van Gaesdonck bezittersmerken dragen van twee vrouwengemeenschappen:

ven, binden en corrigeren van boeken. Hij werkte vele jaren samen met zijn medebroeder Riquinus Alardi. Beide broeders stierven kort na elkaar in 1483. Zie het overzicht van Gaesdonckse kopiïsten in Hövelmann 1968, p. 68-75.

16 Zie de BNM (hs. Berlijn, SPK Theol. Lat. Fol. 46A-C).

17 Hövelmann 1968, p. 49-51 en 68-69.

18 Voor de lotgevallen van de bibliotheek van Gaesdonck, zie Hövelmann 1968, p. 44-49 en Van Dijk 2006, p. 63-65.

19 Het gaat achtereenvolgens om de handschriften:

- Gaesdonck, Collegium Augustinianum 12 (fragment van Ruusbroecs *Vanden geesteliken tabernakel*)
- Gaesdonck, Collegium Augustinianum 14 (gebeden)
- Gaesdonck, Collegium Augustinianum 15 (statuten regularissen Windesheim)
- Gaesdonck, Collegium Augustinianum 16 (*Gaesdonckse-tractatenhandschrift*; alleen fotokopieën bewaard; editie Van den Berg 2005)
- Gaesdonck, Collegium Augustinianum 17 (passietekst)
- Gaesdonck, Collegium Augustinianum 18 (getijden/gebeden)
- Berlijn, SPK Germ. Fol. 242-243 (afschrift van druk met Taulerpreken)
- Bonn, UB S 293 (preken van Bernardus van Clairvaux)
- Bonn, UB S 315 (brieven van Hiëronymus; verloren gegaan)
- Leiden, UB BPL 2692 (o.a. derde boek van de *Imitatio Christi*)
- Leiden, UB BPL 2895 (*Narratio* van Konrad von Eberbach).

Niet alle bovenstaande handschriften zijn overigens opgenomen in Hövelmann 1968. Via de BNM zijn de twee handschriften uit Bonn te vinden, die beide een bezittersmerk van Gaesdonck uit 1701 dragen. De BNM noemt in verband met Gaesdonck ook hs. Berlijn, SPK Germ. Fol. 1026 met evangeliepreken die mogelijk afkomstig zijn uit Nazareth te Geldern, omdat de band een stempel draagt van Gaesdonck (zie ook Costard 1992, p. 204). Waarom de BNM hs. Leiden, UB Ltk. 281 aan Gaesdonck lieert, is onduidelijk. Hövelmann oppert overigens nog de mogelijkheid dat hs. Nijmegen, UB 188 in de bibliotheek van Gaesdonck aanwezig is geweest. Het is door dezelfde kopiïst is afgeschreven als hs. Leiden, UB BPL 2895 en zou geïdentificeerd kunnen worden als een handschrift met preken van Bernardus van Clairvaux dat in 1801 nog in de bibliotheek van Gaesdonck aanwezig was (Hövelmann 1968, p. 62, nr. 67).

Sint-Agnes te Arnhem en Nazareth te Geldern.²⁰ Van de regularissen van Arnhem weten we dat zij een bijzondere belangstelling aan de dag legden voor de mystieke traditie en nog omstreeks 1550 enkele verzamelhandschriften met mystieke geschriften aanlegden, waaronder het zojuist genoemde *Gaesdonckse-tractatenhandschrift*.²¹ Begin zeventiende eeuw hebben de laatste kloosterzusters een aantal handschriften overgedragen aan hun laatste biechtvader, die uit Gaesdonck afkomstig was.²² Hoe het handschrift uit Nazareth in Gaesdonck terecht is gekomen, is niet duidelijk, maar niet vreemd gezien de nauwe connecties die er lange tijd zijn geweest.²³

Handschrift L met het eerste stuk van het *Eerste Collatieboek* draagt geen bezittersmerk van een vrouwengemeenschap, maar alleen van Gaesdonck zelf. En dan gaat het niet om de aanduiding ‘Gaesdonck 1701’ die in datzelfde jaar bij een inventarisatie van het boekenbezit werd aangebracht, maar om een aantekening in een contemporaine hand. Deze is neergeschreven door kopiïst b, die verantwoordelijk was voor de rubricatie, foliëring en correctie van de hoofdtekst, die kopiïst a waarschijnlijk in het tweede kwart van de vijftiende eeuw heeft gekopieerd. Op het dubbelblad met inhoudstafel dat kopiïst b later aan het geheel toevoegde, schreef deze de woorden: ‘Item dit boeck hoert in dat regulier cloester in der Gaesdonck bi Goch’. Het ligt het meest voor de hand dat kopiïst b uit Gaesdonck zelf afkomstig was en dat het handschrift niet eerst in bezit is geweest van een vrouwengemeenschap. De hoofdtekst hoeft niet noodzakelijkerwijs in Gaesdonck afgeschreven te zijn, maar dat is zeker niet uit te sluiten.

Wat deed dat eerste stuk van het *Eerste Collatieboek* in de mannengemeenschap in Gaesdonck? Het is moeilijk om hier een concreet antwoord op te vinden, omdat de codex geen sporen van middeleeuws gebruik vertoont. Opmerkelijk is dat het handschrift een leessleutel, zoals die wel is opgenomen in handschrift U met het complete *Eerste Collatieboek*, ontbeert. Het zou natuurlijk mogelijk zijn dat Gaesdonck nog een codex heeft bezeten met daarin het resterende gedeelte van het *Eerste Collatieboek* of zelfs het *Tweede Collatieboek* en dat hierin een leessleutel zat die de tekstverzameling ontsloot. In ieder geval zal men in Gaesdonck hebben geweten wie de samensteller was van de verzameling en wellicht ook van de context waarin de tekst oorspronkelijk functioneerde. In de tijd dat het handschrift werd gekopieerd was Dirc van Herxen nog in de kracht van zijn leven en bezette hij een sleutelpositie in de beweging van de Moderne Devotie. Dat moet ook in Gaesdonck bekend zijn geweest, zeker gezien de frequente contacten met Zwolle. Zo stond aan het eind van de jaren twintig van de vijftiende eeuw in Gaesdonck Henricus Vaeck aan het roer, die kort na 1422 nog regulier was in

20 Bezittersmerk van Sint-Agnes te Arnhem: Gaesdonck, Collegium Augustinianum 16; Berlijn, SPK Germ. Fol. 242-243; Bonn, UB S 315; Leiden, UB BPL 2692 en BPL 2895. Bezittersmerk van Nazareth te Geldern: Gaesdonck, Collegium Augustinianum 17. De Windesheimse statuten moeten overigens in het bezit zijn geweest van het klooster Diepenveen (zie Van Dijk 1986, dl. 1, p. 138-143).

21 Zie Schepers 2008 voor een studie van hun mystieke cultuur. Ook in Geldern was belangstelling voor mystieke literatuur, getuige de aanwezigheid van o.a. preken van Eckhart. Zie Costard 1992.

22 Voor het handschriftenbezit van Sint-Agnes te Arnhem, zie Begheyn 1971 en Van den Berg 2005, p. 37-39.

23 Voor het handschriftenbezit van Nazareth te Geldern, zie Costard 1992.

het Zwolse Bethlehemklooster en vanwege het interdict naar Gelre was vertrokken.²⁴ Iemand als hij moet Dirc van Herxen persoonlijk hebben gekend en op de hoogte zijn geweest van zijn schrijfactiviteiten.

Het ligt het meest voor de hand dat het *Eerste Collatieboek* was bestemd voor de lekenbroeders die bij het klooster hoorden. Door het onderzoek van Thomas Kock zijn we geïnformeerd over de plaats die de volkstalige literatuur bij de lekenbroeders binnen de Moderne Devotie innam.²⁵ Binnen het Kapittel van Windesheim hechtte men grote waarde aan de geestelijke vorming van deze mannen, die in de gemeenschap vrijwel uitsluitend voor fysieke arbeid werden ingezet. Zij hadden veel minder tijd om met religieuze teksten bezig te zijn dan de koorheren en broeders. Het lezen van en luisteren naar dergelijke teksten werd beperkt tot de tafellezing in de refter, de collatie en bepaalde momenten op heilige dagen waarop zij zich konden terugtrekken om een stichtelijke tekst te lezen of te overdenken, zo weten we uit overgeleverde lekenstatuten.

Uit de lekenstatuten uit Eemstein die ook in Rooklooster functioneerden, krijgen we een indruk van de manier waarop de volkstalige literatuur kon functioneren tijdens maaltijd en collatie. De broeders die konden lezen, hadden om de beurt dienst. Zij zorgden ervoor dat hun medebroeders 'eerst een puntken horen lesen dat hem innicheyt inbrenghen mach, eer se beghinnen te eten', zodat zij gevoed zouden worden 'vander gheesteliker spisen, dats vanden heylighen woerden die daer ghelesen worden'.²⁶ Als zij na de maaltijd weer aan de arbeid moesten, was het de bedoeling dat zij het gehoorde woord zouden overdenken. In de vastentijd kwamen de broeders 's avonds bij elkaar in de refter en lazen zij 'wat goets'.²⁷ Tijdens de heilige dagen kwamen de broeders ter collatie, waar zij naarstig dienden te luisteren naar dat wat hun geleerd werd. Hierna mochten zij in de kerk of in hun eigen cel het geleerde overdenken en nagaan of zij iets hadden gehoord dat kon dienen tot 'meerre oetmoedicheyt, tot ghehoersamheyden, tot vreedsamheyden, totten zonden ende die ghebreken te bekennen, te verwinnen ende te bescreyden, of oec totten doechden te bekennen ende te vercrighen'.²⁸ Hoewel niet expliciet staat vermeld dat bij de collatie volkstalige teksten aan bod kwamen, ligt het voor de hand dat deze hierbij een rol speelden.

De lekenstatuten werden overigens zelf voorgelezen in de refter, samen met een uitgebreide meditatie-instructie die in het handschrift op de statuten volgt. Dit programma reikt voor elke dag van de week een thema aan dat overdacht moest worden: de Schepper en zijn gaven, zonden, dood, oordeel, hel, de passie van Christus en de vreugde van het eeuwige leven. Van deze volkstalige teksten ter ondersteuning van de meditatie circuleerden er overigens veel meer in devote kring.²⁹ Teksten met het leven of de passie van Jezus werden geschikt gemaakt voor dagelijkse lezing aan tafel. Traktaten van Gerard Zerbolt werden door notities in de marge toegesneden op meditatie

24 Scholten 1906, p. 109.

25 Kock 1999, p. 183-222 en Kock 2002.

26 De lekenstatuten uit Rooklooster zijn uitgegeven in Kock 2002. Citaat afkomstig van kapittel 2, p. 37.

27 Idem.

28 Kock 2002, p. 40 (kapittel 5).

29 Kock 2002, p. 21-33 en Hascher-Burger 2007, p. 96-98.

op bepaalde momenten van de week of dag. Ook kortere en meer schematische teksten werden ingezet in het spirituele vormingsprogramma van de lekenbroeders.

Hoewel uit Gaesdonck geen lekenstatuten overgeleverd zijn, kunnen we gevoelig aannemen dat de lekenbroeders niet op een heel andere manier geestelijk werden gevormd dan in toonaangevende gemeenschappen als Eemstein en Rooklooster.³⁰ Ook voor hen zullen tafellezing, collatie en privélectuur op bijzondere dagen de momenten zijn geweest waarop zij met vormende teksten in aanraking zijn gekomen. Omdat gebruikssporen zoals aantekeningen in de marge ontbreken in handschrift L, blijft het gissen hoe het daadwerkelijk functioneerde in het spirituele programma. De collatie blijft een goede mogelijkheid. Ook zonder leessleutel zal de broeder die de leiding had tijdens het geestelijk gesprek het op een zinvolle manier ingezet kunnen hebben. Handschrift U, dat wel een leessleutel bevat, reikt ook slechts de onderwerpen aan voor de zon- of feestdagen zonder gedetailleerde aanwijzingen te geven over specifieke tekstgedeltes uit de meestal vrij uitgebreide rubrieken. De inhoudsopgave voorin handschrift L ontsluit de vijftientig rubrieken van het eerste stuk van het *Eerste Collatieboek* en wellicht wees de kerkelijke kalender als vanzelf de weg naar een rubriek met passende inhoud voor de betreffende dag, zonder dat een leessleutel als leidraad hoefde te functioneren.

HET EERSTE COLLATIEBOEK IN AMERSFOORT

In de vroege geschiedenis van de Moderne Devotie neemt Amersfoort een bijzondere plaats in. In 1395 wilden vier notabelen uit de stad die zich aangesproken voelden door de prediking van de devoten van het eerste uur, graag een broederhuis opzetten in hun eigen woonplaats.³¹ Als tussenschakel gebruikten zij de priester Willem Hendriksz, die goede connecties had met het Florenshuis te Deventer en zich inzette om de broedergemeenschappen rechtszekerheid te verschaffen.³² Willem Hendriksz vormde een belangrijke schakel tussen de Moderne Devoten in de IJsselstreek en die in Holland en het Sticht en was jarenlang actief binnen de beweging als bestuurder en organisator.³³

Voor het nieuwe broederhuis in Amersfoort werd een slimme oplossing bedacht. Achter het Sint-Pietersgasthuis, waaraan Willem Hendriksz waarschijnlijk verbonden was als vicaris, werd een nieuw onderkomen opgetrokken voor de devote gemeenschap. Willem Hendriksz werd de eerste rector van het Sint-Janshuis, dat zijn bewo-

30 In de beginperiode, toen de kloostergemeenschap nog in Goch zat, hadden twee prioren uit Eemstein, Johannes Wijs en Simon van Schoenhoven, de leiding (*Monasticon Windeshemense* 1977, p. 166). Het is daarom aannemelijk om te veronderstellen dat het klooster naar Eemsteins voorbeeld werd gemodelleerd.

31 Voor het Amersfoortse broederhuis, zie Weiler 1997, p. 61-68 en *Monasticon Fratrum* 2004, p. 55-69.

32 In 1398 werd vanuit Amersfoort flink gelobbyd voor deze zaak. Zie Van Engen 2006, p. 95-105, met verwijzing naar het wetenschappelijke debat over het 'commune negotium' waarvoor men zich inzette. Van Engen houdt het erop dat het niet alleen ging om een formele goedkeuring van de leefwijze van de broeders en zusters van het gemene leven, maar ook om het verkrijgen van voorrechten die de gemeenschappen meer zelfstandigheid zouden geven.

33 Goudriaan 2002a biedt een uitgebreide biografische schets van Willem Hendriksz.

nertal aanvulde met scholieren en leken uit de stad.³⁴ Onder zijn leiding maakte een aantal broeders in 1399 de overstap naar de derde orde van Franciscus. Dit besluit werd genomen in Amersfoort op een bijeenkomst waar een groep vooraanstaande moderne devoten overeenkwam dat een aantal gemeenschappen dat onder hun hoede stond voortaan de regel van de derde orde zou volgen.³⁵ Deze ontmoeting, waarbij naast Willem Hendriksz ook mannen als Wermbold van Boscoop en Gijsbert Dou aanwezig waren, kan beschouwd worden als de oprichtingsvergadering van het Kapittel van Utrecht. Van dit kapittel was Willem Hendriksz vijftien jaar, van 1399 tot aan zijn dood in 1414, de voorman.³⁶

Dat de meeste broeders uit het Amersfoortse broederhuis overgingen naar een andere regel, betekende niet het einde van de gemeenschap. Broeder Johan van Lemego zette haar voort en was actief als zielzorger in een aantal vrouwengemeenschappen in de stad. Na zijn dood verhuisden de overgebleven mannen naar een nieuwe locatie in de stad en in 1442 besloten zij in gemeenschap van goederen te leven. Ook werden de rectoren van de broederhuizen in Deventer en Zwolle, Godfried van Toorn van Meurs en Dirc van Herxen, gekozen als procurator. Verder werd overeengekomen dat de Amersfoortse broeders hun gemeenschap modelleerden naar de leefregels zoals die ook in de twee IJsselsteden golden. De broeders sloegen uiteindelijk toch een andere weg in en vormden hun gemeenschap om tot een college van kanunniken.

Een van de aanzienlijke mannen die aan de wieg van het broederhuis hadden gestaan, Rutger van den Doem, zette zich ook in voor de komst van een devote vrouwen-gemeenschap in Amersfoort. In 1399 deed hij een schenking die een nieuwe gemeenschap van devote zusters mogelijk zou maken, 'op dat sy Godt loven, d'werelt sterven ende het ewich leven verdienen mochten'.³⁷ Om het geestelijk leven van de vrouwen in goede banen te leiden, werden twee zusters naar hen toe gestuurd vanuit het al eerder ontstane Agnesconvent, dat in 1399 de regel van de derde orde had aangenomen. In 1404 vinden we de eerste vermelding dat ook de zusters van Sint-Agatha de regel van Franciscus volgden.³⁸ Johan van Lemego, die al de pastorale zorg voor de zusters van Sint-Agnes had, werd ook voor Sint-Agatha verantwoordelijk. Willem Hendriksz en Wermbold van Boscoop waren behulpzaam 'in alle saecken 't huijs aengaende'.³⁹

In de loop der jaren bleef zich een gestage stroom nieuwe vrouwen bij Sint-Agatha aansluiten, maar het kwam ook voor dat er zusters vertrokken. Zo ging in 1405 een zus-

34 Dat laatste vermeldt het kroniekje van het Amersfoortse Sint-Agnesconvent. De tekst is slechts overgeleverd in een uittreksel van de zeventiende-eeuwse notaris Johan van Ingen (uitgegeven in Kemperink 1956, met de bewuste opmerking op p. 29). In dit kroniekje, dat is opgezet door biechtvader van Sint-Agnes Jan de Wael, is een kroniekje van het Amersfoortse broederhuis ingevoegd (zie Goudriaan 2000, p. 61-64).

35 Deze bijeenkomst wordt uitvoerig besproken in Van Engen 2006, p. 105-109.

36 Zie de bijlage met een overzicht van de ministers-generaal van het Kapittel van Utrecht in Van Engen 2006, m.n. p. 395-396.

37 Dat vermeldt het kroniekje van het Sint-Agathaconvent, eveneens bewaard in een uittreksel van Johan van Ingen (ook uitgegeven door Kemperink 1956, zie p. 64). Het kroniekje van Sint-Agnes heeft het over het jaar 1400 (Kemperink 1956, p. 40).

38 Kemperink 1956, p. 41 en 66.

39 Kemperink 1956, p. 65.

ter weg omdat ze niet sterk genoeg was voor het leven in het huis; zij ging in het gasthuis wonen om zieken te verzorgen.⁴⁰ In 1417 keerde één van de zusters na zeven jaar toch weer terug naar de wereld.⁴¹ Enkele jaren eerder, in 1415, werd de gemeenschap besloten en achttien zusters begonnen toen hun proefjaar in het kloosterslot.⁴² In de jaren twintig trok de opvolgingsstrijd van de bisschop van Utrecht ook een wissel op Amersfoort en het Sint-Agathaconvent. De biechtvader van de zusters werd vanwege deze twist uit de stad verdreven en de zusters moesten het stellen zonder pastorale zorg. In 1455 nam het convent de regel van Augustinus aan 'om vestingende ende verbetering des levens'.⁴³ Uiterlijk 1458 kwamen zij onder toezicht van Windesheim te staan.⁴⁴ In 1486 vermeldt het kroniekje van Sint-Agatha: 'In den selven jare namen onse nonnen aen te leesen d'priesters getyden uut vermaeninge ende begeerte des priors van Windesim.'⁴⁵

In of na het jaar 1445 is in het Agathaconvent een bezittersmerk genoteerd voorin handschrift U met het complete *Eerste Collatieboek* dat volgens het colofon tussen 8 maart en 21 juli 1445 was afgeschreven: 'Dit boec hoert den besloten convent van Sunte Agathen tAmersfoort ende is dat boec der materien vanden utersten ende vanden sunden.' Of het boek ook is gekopieerd in het Agathaconvent zelf, weten we niet; het is onduidelijk of de hand van de eigendomsnotitie dezelfde is als de hand die de hoofdttekst, de opschriften en de correcties heeft aangebracht.⁴⁶ Dat de zusters van Sint-Agatha halverwege de vijftiende eeuw beschikten over het eerste gedeelte van Dirc van Herxens volkstalige *collationale* is niet heel verwonderlijk. De Zwolse rector had op dat moment als procurator van de broeders van het Sint-Janshuis directe connecties met Amersfoort. Maar natuurlijk kunnen de zusters ook op een meer indirecte manier in het bezit van deze tekst gekomen zijn.

Uit Sint-Agatha zijn nog meer handschriften bekend, maar deze stammen alle uit een wat latere periode: de laatste decennia van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. Eén handschrift bevat de *Spiegel der volcomenheit* van Hendrik Herp en Ruusbroecs *Die geestelike brulocht*.⁴⁷ De handschriften met het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré en met een verzameling heiligenlevens die zich nu in twee afzonderlijke banden bevinden, vormden oorspronkelijk één geheel.⁴⁸ Ook twee gebedenboeken met zowel Latijnse als Middelnederlandse tekst dragen een bezittersmerk

40 Kemperink 1956, p. 66.

41 Kemperink 1956, p. 68.

42 Kemperink 1956, p. 67-18. Het kroniekje van Sint-Agnes noemt het jaar 1414 (p. 41); Van Engen houdt het op 1413/1414 (Van Engen 2006, p. 246, n. 39).

43 Kemperink 1956, p. 73. Van Engen duidt de overgang 'rond 1454' (Van Engen 2006, p. 279, n. 177).

44 Van Engen 2006, p. 278.

45 Kemperink 1956, p. 81.

46 J. Deschamps is van mening dat het hier wel gaat om dezelfde hand (Deschamps 1972, nr. 90), hoewel hij aangeeft dat het bezittersmerk in *littera textualis* is geschreven en niet in *littera bastarda* zoals de hoofdttekst. Een vergelijking van het schrift laat zien dat de d met zijn stok naar links wel overeen lijkt te komen, maar de g met zijn strakke haal naar links is afwijkend.

47 Hs. Utrecht, MCC Warmond 92 A 10 (Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 14).

48 Hss. Brussel, KB 19407 en 19408-09 (Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nrs. 11 en 12).

van Sint-Agatha.⁴⁹ Of deze handschriften ook door de zusters van Sint-Agatha gekopieerd zijn, weten we niet. Over de omgang met boeken in deze gemeenschap zijn maar heel summiere gegevens bekend. Het kloosterkroniekje zegt over zuster Janne Gesensdr, die in 1504 overleed, dat zij ‘devotelick had geleefft ende seer verlicht was om de H. Schrift te verstaen ende devoott in den dienst Goodts’.⁵⁰ Over Mari Roelofsdr, die enkele jaren later overleed, meldt het dat zij ‘boven ander deuchden seer naerstich was sangboucken ende choorboucken te schrijven’.⁵¹

Bij de geestelijke vorming van tertiariessen speelden religieuze teksten een belangrijke rol.⁵² In een aantal gemeenschappen waren behoorlijk omvangrijke boekenverzamelingen aanwezig. Boekenlijsten uit conventen in Delft, Doesburg en Warmond vermelden aantallen van 109, 36 en 66 titels. In de collectie-Weesp, de grootste boekverzameling die uit tertiariessenkring bewaard is gebleven, bevinden zich in ieder geval 32 codices die aan het Oude Convent aldaar zijn toe te schrijven.⁵³ Een behoorlijk aantal hiervan werd gekopieerd door *socius* Peter Zwaninc, die zowel stichtelijk werk voor de zusters schreef (zoals passie- en gebedsteksten, homilieën, de vite van Sint-Elisabeth en een gedeelte van de *Narratio de initio Cisterciensis ordinis* van Konrad von Eberbach) als Latijns studiemateriaal voor de mannelijke zielzorgers van het Oude Convent.

Een van de weinige teksten waarvan we weten dat hij speciaal voor de zusters van de derde orde is gemaakt, is in het Amersfoortse Sint-Agnesconvent ontstaan. Dit zogeheten *Informingheboec* is begin zestiende eeuw vervaardigd door rector Jan de Wael, die hiermee een soort handboek voor de spirituele ontwikkeling van novicen beoogde te geven.⁵⁴ Het werk geeft een unieke inkijk in het dagelijks leven van een besloten derde-ordeconvent: op verzoek van de gevorderde zusters schrijft Jan de Wael niet alleen over de verhoudingen binnen de gemeenschap en de handarbeid, maar hij benadrukt ook het belang van de studie van de Heilige Schrift. Bovendien heeft hij een speciaal leesprogramma ontwikkeld met drie boekenlijsten die bedoeld zijn voor drie stadia van geestelijke ontwikkeling. Alvorens daadwerkelijk gevoed te worden door geestelijke teksten, moeten de zusters eerst het lezen en schrijven onder de knie krijgen. Aanvankelijk luisteren de zusters naar de oudere zusters die passages uit de aanbevolen boeken voorlezen. Later moeten zij deze zelfstandig tot zich kunnen nemen en gedeelten kunnen uitkiezen en noteren om ze dagelijks te overdenken. In de boekenlijsten van Jan de Wael zijn standaardwerken als de *Profectus religiosorum* van David van Augsburg, maar ook het *Liber de spiritualibus ascensionibus* van Gerard Zerbolt en vertalingen van minder bekende werken van Bonaventura en Jean Gerson te vinden.

Hoewel Jan de Wael zijn vormingsprogramma rond 1510 opzette voor de zusters van Sint-Agnes, kan gevoeglijk aangenomen worden dat de omgang met religieuze lec-

49 Hss. Den Haag, KB 135 G 21 en olim Van Alfen (Doorn) 21, waarvan de huidige bewaarplaats onbekend is (Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nrs. 10 en 13).

50 Kemperink 1956, p. 85.

51 Kemperink 1956, p. 86.

52 Corbellini 2005 en ook Van Beek 2008.

53 Voor deze collectie en de activiteiten van kopiist Peter Zwaninc, zie Van Beek 2008.

54 Corbellini 2005, p. 186-188.

tuur, zij het wellicht wat minder gestructureerd, ook in eerdere decennia plaatsvond – niet alleen in Sint-Agnes, maar ook in het Sint-Agathaconvent. Hoe het *Eerste Collatieboek* heeft gefunctioneerd in laatstgenoemde instelling, blijft enigszins onzeker. Concrete gegevens over de leespraktijk van de zusters van Sint-Agatha ontbreken en ook handschrift U biedt geen directe aanknopingspunten. Toch lijkt het het meest aannemelijk dat de tekst niet in eerste instantie diende voor individuele lezing door afzonderlijke zusters, maar dat in Sint-Agatha een soort van collatiepraktijk moet hebben bestaan.

Handschrift U kondigt zich in het tweede stuk van het *Eerste Collatieboek* expliciet aan als *collationale*: ‘Dat anderde stücke des collacien boekes ende is vanden doechden.’ De aanwezigheid van de leessleutel wijst ook in de richting van de collatie: deze wordt aangekondigd als overzicht van de stof die gelezen dient te worden op zondagen en grote feesten, precies de momenten waarop de collatie traditiegetrouw plaatsvond. Het werkwoord ‘lesen’ dient in dit geval opgevat te worden als voorgelezen aan de zusters door de persoon die de leiding van de bijeenkomst had en dat zullen de biechtvader en diens assistent zijn geweest. Het is dan ook aannemelijk dat de Latijnse leesaanwijzingen die handschrift U bevat, voor hen bestemd zijn. Zo wordt aan het eind van de eerste subrubriek over de biecht aangegeven dat de eerste collatie hier eindigt: ‘Finitur una collacio.’⁵⁵ Aan het eind van de eerste subrubriek over het Woord van God staat vermeld dat er drie folia verder, aan het eind van de tweede subrubriek over hetzelfde onderwerp, een exemplum te vinden is dat gelezen dient te worden: ‘Item verte tria folia in fine secunde materie de Verbo Dei et lege exemplum.’⁵⁶ Bij de twee exemplen die op de aangewezen plaats zijn opgenomen, staat ook een aantekening: ‘Legi ad primam materiam.’⁵⁷ Verder worden er aan het eind van de rubriek ‘Van drien tabernakelen’ suggesties gedaan voor geschikte exemplen omdat die er niet bij staan.⁵⁸ Bij één van de subrubrieken over de dood wordt het advies gegeven om twee exemplen uit voorgaande subrubriek te lezen indien de stof te weinig is.⁵⁹

Hoewel normatieve bronnen uit tertiariissenkring geen informatie geven over een collatiepraktijk aldaar, zijn er wel andere bronnen die hier enig licht op werpen. De kroniek van Jacobus de Voecht vermeldt in het hoofdstuk over een van de broeders uit het Gregoriushuis, Hermannus Elborch, dat deze biechtvader werd in het Sint-Caecilieconvent te Utrecht en daar niet alleen op feestdagen collaties hield voor de zusters en wereldlijke lieden, maar ook in andere kerken in het openbaar predikte.⁶⁰ Dit Sint-

55 Hs. U, f. 114r. De inhoudsopgave geeft in dit geval geen uitsluitel over de plaats waar de eerste subrubriek eindigt. De Latijnse aantekening voorziet in deze lacune.

56 Hs. U, f. 54r. De aantekening is overigens doorgestreep, misschien omdat er niet drie, maar twee folia verder gebladerd moest worden. Zie hierover ook hoofdstuk 4.

57 Hs. U, f. 56r. De opmerking staat precies op de grens van het eerste en het tweede exemplum, zodat niet duidelijk is op welke van de twee hij betrekking heeft.

58 Hs. U, f. 51v: ‘De gloria vel pena vel [...] quaere [?] exemplum.’

59 Hs. U, f. 20r: ‘[...] materia et [...] ad [...] delicias carnis et si brevis est addantur duo exempla precedencia.’

60 ‘Et factus confessor sororum predictarum, fuit totus studiosus in scripturis sacris, evadens in solempnem predicatorem verbi Dei, ita ut non solum diebus festivis faceret collationem in capella sua pro sororibus suis et omnibus secularibus advenientibus, sed et rogatus, sepius in aliis ecclesiis publice, devote et optime predicavit.’ Schoengen 1908, p. 82-83.

Caeciliaconvent, dat al in 1399 de regel van de derde orde had aangenomen, nam in het Kapittel van Utrecht een belangrijke plaats in: het fungeerde als hoofdconvent waar de archieven van het kloosterverband werden bewaard.⁶¹ Als we afgaan op de gegevens van Jacobus de Voecht, was het hier dus gebruikelijk om op feestdagen collaties te houden in de kapel van het zusterhuis, waarbij bovendien in dit besloten convent ook wereldlingen welkom waren. Van deze collaties ‘met open deuren’ is ook sprake in het Sint-Catharinaconvent (Oude Hof) te Alkmaar. In een charter uit 1468 waarin de privileges die de zusters verkregen hebben door de bisschop van Utrecht bekrachtigd worden, staat het volgende vermeld:

In den ersten soe moghen sij laten wijden een capelle mit kerchoff ende haren outaren dan si daghelix den diensten Gods in moghen horen ende collacien in laten doen alst hem stedet ende belieft. Item die capelle mit den toirn ende klokken sullen si moghen setten in wat plaetsen vanden hove dait believeen sal. Item si en sullen nyet luden moghen nae neghen uren des morghens noch geen collacien laten doen mit open doeren als in mijnre [d.i. van de pastoor] prochikerke singhet of prediket.⁶²

Als er geen diensten werden gehouden in de parochiekerk, was het dus toegestaan om in de eigen kapel collaties te houden, waarbij ook ander publiek dan de zusters welkom was. Omdat het hier om een standaarddocument gaat, zal nader archiefonderzoek ongetwijfeld meer gevallen boven water brengen van eenzelfde praktijk. Dat ook in het Sint-Agathaconvent in Amersfoort dergelijke bijeenkomsten plaatsvonden, is op grond van deze voorbeelden dus vrij waarschijnlijk. In de dissertatie van Hildo van Engen komt een gegeven voor dat in dit verband opmerkelijk is. Bisschop Frederik van Blankenheim verleende aan een Amersfoortse weduwe toestemming om met de zusters in het besloten convent heilzame gesprekken (*‘colloquia salutaria’*) te houden.⁶³

Als er in het Sint-Agathaconvent daadwerkelijk collaties met open deuren plaatsvonden, zou dat in ieder geval een goede gelegenheid zijn waarop een rubriek als ‘Vander echtschap’ tot zijn recht komt. In deze rubriek uit het tweede stuk van het *Eerste Collatieboek* richt Dirc van Herxen zich voor een belangrijk deel expliciet op getrouwde mensen en geeft hun allerlei adviezen om hun huwelijk goed te houden, zo zagen we ook in hoofdstuk zes. Een dergelijke inhoud is niet direct van toepassing op tertiariessen in een besloten convent, die bij hun professie plechtig eeuwige kuisheid hadden beloofd.⁶⁴ Ook de rubriek ‘Sunte Jheronimus epistel tot Celanciam’, die volgt op die over het huwelijk, is voor een dergelijk publiek niet direct van belang. De pelagiaanse brief *Ad Celantiam* die in deze rubriek is opgenomen biedt namelijk een leefregel voor bemiddelde dames die in hun huwelijk een christelijk en deugdzaam leven willen leiden, zo zagen we al eerder.

Of dergelijke publieke collaties rond 1445 in Amersfoort wel of niet gebruikelijk waren of zoals in Zwolle ook weerstand opriepen, weten we vooralsnog niet. In het laatste

61 Van Engen 2006, bijlage B, p. 385-387.

62 Regionaal Archief Alkmaar, Archief Klooster Oude Hof, inv. nr. 4. Met dank aan dr. Sabrina Corbellini (Groningen), die mij op dit document attendeerde.

63 Van Engen 2006, p. 254.

64 Van Engen 2006, p. 220-221.

geval zou de rubriek 'Van Duytsche boeken te lesen' goed van pas zijn gekomen. Zoals we in het voorgaande hoofdstuk zagen, wil Dirc van Herxen met deze rubriek het collatiepubliek toerusten voor vragen van buitenaf over het lezen, bezitten en bespreken van geestelijke literatuur. De rubriek laat zien dat eenvoudig, deugdzaam onderricht door gelovigen onderling geoorloofd is, en de collatiepraktijk, die niets anders wil zijn dan dat, daarmee ook.

VERGELIJKING MET ANDERE 'COLLATIEBOEKEN'

Om een scherper beeld te krijgen van het eigene van het *Eerste Collatieboek* en de manier waarop dat functioneerde, kan een vergelijking met verwante tekstverzamelingen uitkomst bieden. In het ons overgeleverde Middelnederlandse materiaal lijkt het genre van *collationale* echter nogal schaars vertegenwoordigd. In het onderzoek zijn er niettemin enkele vijftiende-eeuwse volkstalige handschriften die getypeerd worden als 'collatieboek'.⁶⁵

Hs. Brussel, KB 2559-62

Handschrift Brussel, KB 2559-62 is een opvallend convoluut. Het eerste deel is een *rapiarium* uit de vroege vijftiende eeuw dat in het klooster Groenendaal moet zijn ontstaan.⁶⁶ De hoofdmoot van de inhoud bestaat uit excerpten van Jan van Leeuwen en Ruusbroec, maar er komen ook allerlei gedichten, liederen, rijmspreuken en dicta in voor. Het *rapiarium* is gebruikt door de anonieme corrector van een codex met de verzamelde werken van Ruusbroec die omstreeks 1400-1410 Groenendaal bezocht om zijn tekst kritisch te bestuderen aan de hand van aldaar aanwezige tekstgetuigen.⁶⁷ Ook zou Ruusbroecs biograaf Henricus Pomerius het *rapiarium* als bron hebben gebruikt; mogelijk was hij er zelfs de samensteller van.⁶⁸ Na het *rapiarium* volgen enkele bladen uit een laatvijftiende-eeuws handschrift met passages uit *Der mynnen regel*. Het derde stuk is een gedeelte van een papieren codex uit de tweede helft van de vijftiende eeuw waarvan de inhoud door J. Deschamps als collatieboek is getypeerd.⁶⁹ In de tweede helft van de zestiende eeuw zijn de verschillende onderdelen samengevoegd tot het boek zoals

65 Voor literatuurverwijzingen, zie de bespreking van de afzonderlijke handschriften die volgt. Over handschriften die een volkstalige *collationale* bevatten, zie ook Kock 1999, p. 190-191. Hij gaat kort in op de laatste drie handschriften die ik in deze paragraaf bespreek.

66 Uitgebreide handschriftbeschrijving in De Vreese 1900-1902, p. 565-588 (handschrift Qq). Zie ook Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 662.

67 Over deze zogenoemde 'Nacomelinc' en zijn relatie tot het *rapiarium*, zie Kienhorst en Kors 1998, m.n. p. 231-237. Geert Warnar identificeert de 'Nacomelinc' als Jan Wisse, de eerste proost van het klooster Eemstein en in 1414 aangesteld als prior van Groenendaal (Warnar 2003, p. 291-293).

68 Kienhorst en Kors 1998, p. 236 en Geirnaert en Reynaert 1993, m.n. p. 205-206.

69 Deschamps 1966, dl. 3, onder 2559-62. In de handschriftbeschrijving van Stooker en Verbeij is deze aanduiding overgenomen. Het derde stuk bevindt zich op f. 180r-253v. Het heeft een eigen foliëring in Romeinse cijfers die van 1 t/m 74 loopt. Onderaan f. 253v breekt de tekst af.

we dat nu kennen. Uit een aantekening op f. 2r blijkt dat het convoluut in 1573 is geschonken aan het Windesheimse vrouwenklooster Galilea te Gent door rector Jan Stevens.⁷⁰ Galilea had vanaf de laatste decennia van de vijftiende eeuw steeds rectoren uit Groenendaal, en zo ook Jan Stevens.⁷¹ Het is mogelijk dat dus ook het derde deel van het convoluut uit Groenendaal afkomstig is.⁷²

De precieze redenen waarom Deschamps het laatste deel van het convoluut karakteriseerde als collatieboek weten we niet. Vermoedelijk gaf de opzet en samenstelling van de tekstverzameling hem in dat we hier met een dergelijk genre te maken hebben. De tekst bestaat uit 41 gedeelten die gemarkeerd zijn met eenvoudige lombarden van enkele regels hoog. De omvang van de rubrieken varieert van enkele regels tot zeven folia, maar de meeste zijn zo'n twee tot drie folia lang. Een enkele keer heeft de rubriek een opschrift, zoals 'Vander volcomenre minnen Gods', 'Vander edelheit ende duerbarheit der zielen ende van snoetheit des lichaems', 'Van ghenoech doen in penitencien der gheenre die waer berou hebben' of 'Van lijdsamheit'.⁷³

De uiteenzettingen in de rubrieken bevatten kortere of langere citaten van autoriteiten als Augustinus, Hiëronymus, Gregorius en Bernardus van Clairvaux. Ook uit de Nieuwtestamentische brieven wordt regelmatig geciteerd. Eén keer wordt Thomas van Aquino aangehaald en ook naar het 'Passinael' en de 'Sentencien' wordt verwezen.⁷⁴ Een aantal malen dient een Bijbeltekst als uitgangspunt voor de tekst van de rubriek. Zo begint de rubriek op f. 203r-v, waarin uiteengezet wordt dat priesters in de wereld fungeren als spiegels van het christelijk leven, met een tekst uit 1 Johannes 2:15 ('Indien iemand de wereld liefheeft, de liefde des Vaders is niet in hem.'). Soms is een rubriek niet meer dan een korte verzameling punten, zoals de drie gedeelten op f. 235v-239v, die achtereenvolgens vier tekenen geven waaruit de mens kan afleiden of hij God liefheeft, drie tekenen waaraan de mens te herkennen is die voortgang maakt in de 'minne' en vier tekenen die wijzen op de volkomenheid van de liefde. Een paar rubrieken bevatten een of meer exempelen; de laatste zes rubrieken, die gaan over de hemelse glorie en God als hemelse Rechter hebben geen beschouwende tekst, maar bestaan alle uit slechts een exempel.

Nadere beschouwing van de inhoud van de rubrieken laat zien dat het niet gaat om een willekeurige verzameling onderwerpen. Het lijkt er zelfs op dat alle rubrieken samen een helder maar beknopt overzicht bieden van het leven in navolging van Christus. De eerste twee rubrieken bespreken beide een belangrijke deugd: gehoorzaamheid als moeder van alle deugden en ootmoed als 'alre subtijlste ende ynnichste wech' die tot God leidt.⁷⁵ De derde rubriek gaat over de liefde, die uitgaat boven alle deugdbeoe-

70 'Desen boeck behoort toe de Canonickers Reguliers der Clooster van Galileen binnen Ghendt die ons ter eeren Godts ghegheven es met anderen by H. Jan Stevens alhier rector. Anno XV^mLXXIII. Bidt voor syn ziele.'

71 Scheepsma 1997, p. 227 en *Monasticon belge* 1984, p. 777.

72 Het bezittersmerk op f. 180r is helaas nauwelijks meer te lezen. Van den Gheyn reconstrueert het als volgt: 'Desen boec behoort toe den cloester onseren lieven [vrouwen ...]' (Van den Gheyn 1903, p. 452). Dat zou naar Groenendaal kunnen wijzen, dat aan Maria gewijd was.

73 Resp. op f. 181v, 188v, 228r en 245r.

74 Resp. in de rubrieken op f. 231r, 209v en 229r.

75 F. 181v.

fening. Hierna volgen drie rubrieken met *contemptus*-thema's als de vergankelijkheid van het aardse lichaam, dood en oordeel. Daarna komen rubrieken die zich richten op het waarachtig christelijk leven. Zonder goede wil, waardoor de mens de zonde laat en de deugd gaat beoefenen, kan de gelovige niet. Het geloof, de liefde en de werken vormen de nauwe weg van de navolging van Christus. Drie rubrieken richten zich expliciet op geestelijken, die in de eerste plaats geroepen zijn tot een waarlijk christelijk en heilig leven. De levende leden van de heilige Kerk volgen Christus na in zijn nederigheid. In negen rubrieken worden diverse aspecten van het sacrament van de biecht besproken, zoals oprecht berouw, het verzwijgen van zonden bij de biecht en de juiste gronden van boete en voldoening. Daarbij zit ook een gedeelte dat zich uitsprekt tegen het onrechtmatig omgaan met kerkelijke en geestelijke goederen. Dan komen drie rubrieken over de drie stadia in het liefhebben van God. Vóór de afsluitende exemplen over de hemelse heerlijkheid wordt als zekere weg naar de zaligheid gehoorzaamheid, gelatenheid en het mishagen van zichzelf aangewezen.

Als we de inhoud overzien en vergelijken met die van het *Eerste Collatieboek*, zijn er zeker overeenkomsten te signaleren: beide tekstverzamelingen hebben aandacht voor deugden, aardse vergankelijkheid en ruimen veel plaats in voor biecht, boete en berouw. In het convoluutdeel worden ze echter veel minder uitputtend behandeld. Voor veel onderwerpen die in het *Eerste Collatieboek* wel uitvoerig besproken worden, is geen plek: de hoofdzonden, het gebed, het geven van aalmoezen etcetera. Ook thema's die expliciet gericht zijn op een wereldlijk publiek zoals die in het *Eerste Collatieboek* voorkomen, ontbreken hier. Daarom ligt een publiek van beginnende geestelijken, lekenbroeders of kloosterzusters meer voor de hand – bovendien wijzen herkomst en bezitters van het handschrift op een dergelijke kring. In de derde rubriek over de liefde wordt bovendien expliciet gesproken over de professie: zolang de wil van de mens nog niet volledig verenigd is met die van God, is het niet mogelijk om geheel uit liefde de gelofte af te leggen.

Behalve het publiek zal ook het gebruik hebben afgeweken van dat van het *Eerste Collatieboek*. De tekstverzameling in het convoluutdeel kent geen inhoudsopgave of leesleutel en is daarmee minder expliciet toegesneden op een bepaalde manier van gebruik. Als de rubrieken inderdaad tijdens collaties werden gebruikt, bleef er voor de collatieleider veel meer vrijheid in het kiezen van de tekst. Bovendien is per onderwerp veel minder stof beschikbaar om voor te lezen, wat ook om een grotere inbreng van een dergelijk persoon vraagt. Hoe het convoluutdeel precies heeft gefunctioneerd, is moeilijk te zeggen, maar het is goed mogelijk dat de zestiende-eeuwse zielzorgers van Galilea het stichtelijke materiaal gebruikten om de zusters tijdens de collatie aan te sporen tot een leven in voortdurende navolging van de hemelse Bruidegom.⁷⁶

⁷⁶ Wijzen de (zestiende-eeuwse?) Latijnse notities die her en der in de marge staan ook in deze richting? De aantekeningen geven trefwoorden weer en soms ook de Bijbeltekst die als uitgangspunt van de rubriek dient.

Hs. Leuven, Maurits Sabbebibliotheek MS 5000 12 B I

Dit handschrift uit de eerste helft van de vijftiende eeuw bevat twee boeken die worden aangeduid als ‘dat boec van der echtscap’ en ‘dat boec vander reynicheit der weduwen staede’.⁷⁷ Het eerste boek bevat onder andere dertien teksten die betiteld worden als ‘collacie’, reden waarom J. Deschamps het bestempelt als een collatieboek, dat hij op grond van zijn inhoud plaatst in ‘een of ander fraterhuis’ waar het bestemd was voor een publiek van leken.⁷⁸ De codex, die op grond van het dialect in het oosten van Nederland te plaatsen is, is afgeschreven door één kopiist en samengesteld uit regelmatig opgebouwde katernen van zowel papier als perkament.⁷⁹

De dertien collaties bevatten veel preekachtige elementen: aankondiging van het thema, uitwerking van de Bijbeltekst, ingeweven exempelen en aan het eind een korte samenvatting.⁸⁰ De eerste drie hebben een inleidend karakter en gaan over het lezen van de Bijbel en stichtelijke teksten in de volkstaal. Daarna volgen tien collaties waarin allerlei facetten van het aardse huwelijk aan bod komen. Aan het woord is een anonieme, maar zelfbewuste auteur die in de eerste drie collaties verantwoording aflegt van zijn onderneming.⁸¹ Hij heeft gemerkt dat veel mensen ernstig dwalen op zedelijk gebied en wil hun raad geven. Het is immers goed om elkaar te stichten en te vertroosten in aanvechting of tegenspoed, elkaar tot deugd op te wekken en te vermanen. Met zijn collaties heeft hij speciaal leken en ongeleerde lieden op het oog, aan wie ze voorgelezen kunnen worden wanneer ze op bepaalde tijden, vooral op ‘heiligen dagen’, bij elkaar komen.⁸² Er is een groot gebrek aan mensen die de Heilige Schrift op christelijke wijze uitleggen aan de ‘cleynen gueden devoten oetmodigen menschen die daer grote begeert toe souden hebben’.⁸³ Enkele van deze hongerige lieden hebben de auteur gevraagd om speciaal wat te schrijven over het huwelijk. Om echter aan dit verzoek te voldoen, is het noodzakelijk om eerst te disputeren met de mensen die het ongeoorloofd vinden dat men de Heilige Schrift in de volkstaal schrijft en leest. De drie inleidende collaties worden afgesloten met een bewerking van het zevende hoofdstuk van het traktaat *Super modo vivendi* van Gerard Zerbolt dat handelt over het probleem van de volkstalige religieuze literatuur.⁸⁴

77 De twee delen worden zo genoemd op f. 134v (‘Hier eindet dat boec vander echtscap (...)’) en f. 169v (‘Hier eindet dat boec vander reynicheit der weduwen staede.’). De titels worden ook in het Latijn genoemd op f. 140r (‘Explicit liber de matrimonio mixtum de vulgari et Latino opositus. Sequitur de continencia viduali.’).

78 Deschamps 1960, p. 76.

79 Informatie over het handschrift in Deschamps 1960, p. 74-77 en *Figuren en facetten* 1984, nr. 54, p. 162-167. De codex bestaat uit veertien katernen met elk zes dubbelbladen, waarvan de buitenste en binnenste steeds van perkament zijn en de overige van papier, zo blijkt uit autopsie.

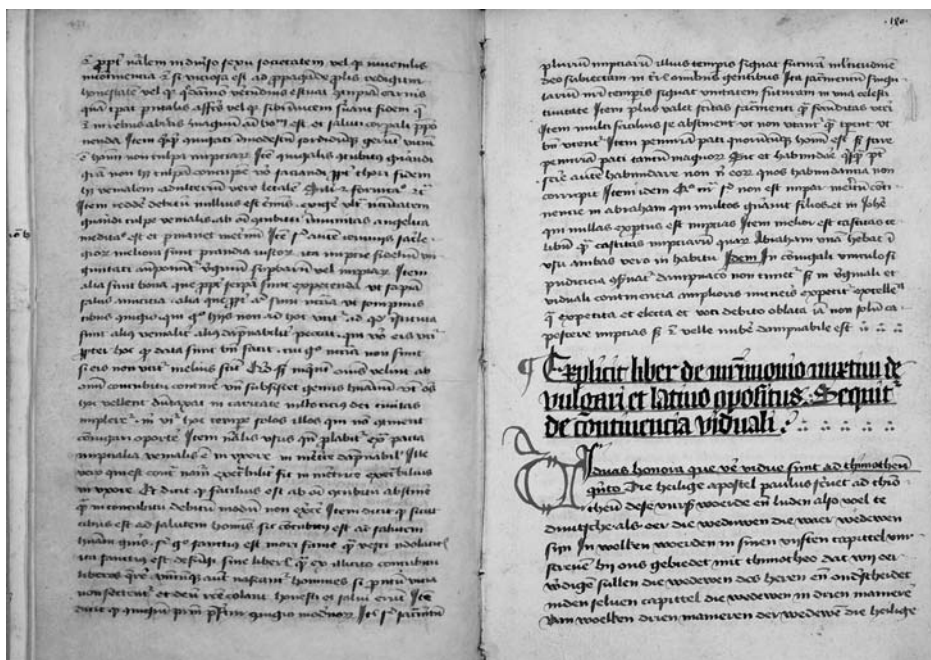
80 Een overzicht van de inhoud van het gehele handschrift is te vinden in bijlage 9. Het vervolg van deze paragraaf is voor een groot deel gebaseerd op een artikel van mijn hand dat in voorbereiding is.

81 Voor een beknopt overzicht van de inhoud van de collaties, zie Bange 1985.

82 ‘(...) op dat sij vergaderen wouden op somigen tiden ende laten hem lesen ende leren dingen die hem dienen mochten tot hoerre ewiger salicheit, ende sonderlingen op heiligen dagen, als men nae des Wijzen mans leer wisheit soude scriven ende lesen (...)’ F. 3r (collatie 1).

83 F. 7v (collatie 2).

84 Uitgegeven in Deschamps 1960, p. 74-97. Het hoofdstuk is op diverse plaatsen uitgebeeld.

Afb. 16 Hs. Leuven, Maurits Sabbebibliotheek MS 5000 12 B I, f. 139v-140r: het einde van het 'boek vander echtscap'. (Foto: Maurits Sabbebibliotheek Leuven.)

Na deze uitgebreide rechtvaardiging kondigt de auteur aan te gaan schrijven over het sacrament van het huwelijk tot nut van leken, 'ende dat om beden wil gueder lude die die echtscap aengenomen hebben ende daer geerne alst te hopen is redeliken ende kersteliken in leven soudē'.⁸⁵ In de collaties vier tot en met elf gaat hij uitvoerig in op allerlei aspecten van het aardse huwelijk, maar in collatie twaalf komt hij tot zijn eigenlijke punt. Heilige, devote lieden die zich bezighouden met geestelijke oefeningen, kunnen dat het beste als zij leven in zuiverheid en onthouding. Wie beladen is met de last van het huwelijk, kan zich weinig of niet bezighouden met een 'rusteliken scouwenden leven'.⁸⁶ Daarom wil hij in de rest van het betoog zijn publiek daar met al zijn vermogen toe overhalen. Hij doet veel moeite om allerlei huiselijke en echtelijke problemen negatief af te schilderen en geeft talrijke Bijbelse voorbeelden die de zwaarte en de moeite van het huwelijk onderstrepen. Onthouding in het huwelijk is de remedie die de heilige leraren aanbevelen en die vele heiligen in de praktijk hebben gebracht. Dat neemt overigens niet weg dat de auteur het huwelijk in zichzelf goed en heilig noemt.

Na deze dertien collaties volgt een Latijnse tekst die handelt over het seksuele leven van gehuwden. Hierna komen nog vier laatste collaties (die overigens in het hand-

85 F. 32r (collatie 4).

86 F. 93v (collatie 12).

schrift niet als zodanig aangeduid worden) over het geestelijke huwelijk, dat veel duurzamer is dan de aardse tegenhanger omdat het eeuwig zal blijven bestaan. Deze geestelijke vereniging heeft haar begin in het hart dat brandt van liefde tot God en wordt pas in het hiernamaals volmaakt. Zij verandert het water van de aardse wellust en wisselvalligheid in de wijn van blijdschap en berouw en geeft een voorproef van de eeuwige zaligheid. Het 'boec vander echtscap' sluit af met de *Zedelijke toespraak* van Geert Grote en opnieuw een Latijnse tekst die gaat over de geslachtsgemeenschap.

Het laatste boek over de weduwen heeft de samensteller toegevoegd om hen maar ook de overige gelovigen te vermanen tot de deugd.⁸⁷ Hij noemt allerlei loffelijke zaken die hij graag aantreft bij weduwen, zoals gedurig gebed en dienstbaarheid aan behoeftigen. Als een vrouw haar man verliest, is het goed om een kuis en sober leven te leiden en nederige kleding te dragen. Allerlei voorbeelden van Bijbelse en heidense kuisen weduwen worden ingezet om het betoog te versterken. Elisabeth van Hongarije krijgt uitvoerige aandacht, omdat zij zowel als maagd, als echtgenote en als weduwe een spiegel van heiligheid was. Aan het eind wordt de aandacht weer gericht op de echtelijke liefde en volgen er vijftien punten die aangeven hoe man en vrouw elkaar moeten liefhebben tijdens dit leven, maar ook nadat een van beiden gestorven is. Op die manier zullen ze in het laatste geval niet snel een nieuwe echtgenoot nemen, maar een leven in kuisheid verkiezen.

Het moge duidelijk zijn dat we hier niet te maken hebben met een *collationale* dat is opgezet op de manier van het *Eerste Collatieboek*: het handschrift biedt geen thematisch geordende excerptenverzameling waaruit geput kon worden voor de inleidende lezing of toespraak aan het begin van de *admonitio*. Thom Mertens ziet het meer als een traktaat 'collationum modo', als een een boek dat niet zozeer bij, als wel in plaats van de collatiepraktijk functioneerde.⁸⁸ Het werd volgens hem individueel gebruikt of mogelijk ook door een groepje vrome leken dat thuis stichtelijke bijeenkomsten hield. Het lijkt mij echter niet waarschijnlijk dat dit boek los van een geestelijk leidsman zelfstandig functioneerde in lekenkring. De Latijnse teksten en afkortingen van bronnen duiden daar niet op. Maar ook al zou het publiek die taal wel beheersen, dan nog wijst de thematiek van de Latijnse gedeelten (instructies over het seksuele verkeer tussen gehuwden waarbij de auteur aangeeft dat ze niet geschikt zijn om in de volkstaal te behandelen) in een andere richting. Het lijkt aannemelijker dat het boek werd gebruikt door een geestelijke uit devote kring die een taak had in het lekenapostolaat. De *admonitio* bood hiertoe een uitstekende gelegenheid.

Hs. Brussel, KB 19549

Ook dit eenvoudig uitgevoerde papieren handschrift bevat volgens Deschamps een boek met godvruchtige lezingen oftewel een collatieboek.⁸⁹ Ditmaal geeft hij wel een korte verklaring: hoewel het handschrift dat zelf niet vermeldt, is dit voor hem 'zonder

87 F. 146r.

88 Mertens 1996a, p. 174.

meer duidelijk' door 'eenvoudige vergelijking' met het Eerste Collatieboek van Dirc van Herxen. Deschamps vermoedt dat de codex omstreeks 1470 in Holland gekopieerd is.⁸⁹ Uit het colofon op f. 140r blijkt dat het boek door een vrouw is afgeschreven – haar identiteit of de religieuze instelling waar zij mogelijk aan verbonden was, blijft ongenoemd.⁹¹ In het gedeelte op f. 1-114v komen in een dertigtal rubrieken, die allemaal gemarkeerd worden met een rood opschrift, tal van onderwerpen aan bod.⁹² De eerste vier zijn gewijd aan de vier uitersten, waarna thema's volgen als de navolging van Christus, zuiver leven in het huwelijk, eenvoudige kleding, het eren van priesters, het vermanen van de naaste en het lezen van geestelijke literatuur in de volkstaal, lijdzaamheid, dansen en dobbelen.

De rubrieken zijn gevuld met excerpten van auteurs als Augustinus, Hiëronymus, Gregorius, Johannes Chrysostomus, Bernardus van Clairvaux, David van Augsburg en een enkele keer ook Thomas van Aquino. In de rubriek 'Van gruweliker pinen der hellen' is bovendien het slot van Ruusbroecs *Vanden kerstenen ghelove* opgenomen.⁹³ Eén keer wordt een auteur uit de kring van de Moderne Devotie expliciet genoemd: in de rubriek 'Van onrechten goede' wordt geciteerd uit 'eenre epistelen vander echtscap des eersamighen meestars Gherijt die Groot'.⁹⁴ De meeste rubrieken bevatten een of meer exempelen, die overigens niet altijd pas aan het eind staan.⁹⁵ Sommige rubrieken bestaan geheel uit exempelen: in 'Vanden vervaerliker pinen der gheenre die na horen genoechten leven' worden de helse straffen in vier exempelen gedemonstreerd en 'Hoe quaet dattet is te steken, te dobbelen ende ander ydelheit te doen' laat in vijf exempelen zien hoe slecht het mensen vergaat die uitsluitend leven voor wereldse genoegens zoals toernooien, dobbelen en jagen. Op f. 114v volgt zonder enige onderbreking een bewerking van *Des coninx summe*, waarin de zeven hoofdzonden, de tien geboden, de vijf zintuigen, de zeven sacramenten en de zeven werken van barmhartigheid aan de orde komen.

Het is opvallend dat een aantal rubrieken is gewijd aan thema's waar in de kring van de Moderne Devotie en ook in het Eerste Collatieboek bijzonder belang aan wordt gehecht: het dragen van eenvoudige kleding, het lezen van religieuze boeken in de volkstaal, het huwelijk en God meer gehoorzaam zijn dan ouders. De rubriek 'Teghen scoenen of costeliken clederen' bevat een tamelijk vrije bewerking van Gerard Zerbolts traktaat *De vestibus pretiosis*. Het strak opgezette betoog is losgelaten en de inhoud is erg bekort. Dirc van Herxen maakte eveneens zijn eigen bewerking van het traktaat, maar hoewel ook hij danig snoeit in de bewijspplaatsen die Zerbolt aanvoert, handhaaft hij echter de opbouw van de brontekst.⁹⁶ De tekst in het Brusselse handschrift is veel een-

89 Deschamps 1961, p. 213.

90 Deschamps 1961, p. 214.

91 F. 140r: 'Een Ave Maria voer die scrijfstere om die mynne Jhesu. God si ghelooft.'

92 Een overzicht van alle rubrieken is te vinden in Deschamps 1966, dl. 2, onder '19549'.

93 Zie f. 22v t/m 25r. De bron staat daarbij aangegeven: 'Uut den boeck vande kersten ghelove'. Zie De Baere 1991, p. 425 t/m 437 ('Si selen altoes sterven' (...) 'ewege waarheit.').

94 F. 56r.

95 Enkele exempelen zijn uitgegeven in De Vooyts 1926, p. 39 en 297.

96 Zie hierover hoofdstuk 6.

voudiger en heeft als centrale boodschap dat het zonde is om dure kleding te dragen. Kostbare gewaden dienen slechts ter meerdere eer en glorie van de drager zelf en zijn teken van een hart dat vervuld is van de ijdelheid van deze wereld. Omdat de tekst qua woordkeus en zinsbouw danig afwijkt van die in het *Eerste Collatieboek*, zullen beide bewerkingen onafhankelijk van elkaar tot stand zijn gekomen. Ook de keus voor de exempelen wijst hierop. Dirc van Herxen voegde het exempel over abt Equitius uit de *Dialogen* van Gregorius toe, maar in het Brusselse handschrift komt dat niet voor.⁹⁷ In plaats daarvan zijn drie exempelen opgenomen waarin de sierlijke kleding van de vrouw fungeert als vangnet van de duivel.

Het thema van het lezen van religieuze literatuur in de volkstaal komt aan de orde in de rubriek 'Vanden naesten te vermanen ende van die Heilighe Scrifte te lesen ende van boecken te hebben'. Uit dit opschrift wordt direct duidelijk dat het onderwerp gecombineerd wordt met de christelijke plicht om elkaar aan te sporen en op te scherpen. Deze opdracht wordt onderbouwd met een uitvoerig citaat van Hiëronymus waarin deze stelt dat iedere christen, ongeacht zijn talent, altijd en overal zijn medemens zonder aanzien des persoons moet vermanen.⁹⁸ Het vervolg van de rubriek geeft aan dat het nuttig is om geestelijke literatuur te bezitten in de taal die men kan verstaan.⁹⁹ Daarbij geldt wel de restrictie dat de boeken geen 'onghelooft' mogen bevatten of 'hoghe ende duuster van verstant' mogen zijn.¹⁰⁰ Zij moeten daarentegen 'van goeder simpelre leerlinghe sijn ende waer van ghelove'.¹⁰¹ De rubriek sluit af met een exempel uit de *Homiliae in evangelia* van Gregorius over de ongeleerde en verlamde Servulus die zich steeds liet voorlezen uit de Heilige Schrift.¹⁰² In de afsluitende woorden na het exempel wordt nogmaals benadrukt dat leken boeken moeten lezen 'van slechter ende simpelren materien als vanden doechden ende vanden sunden, vanden love ende vroechede des ewighen levens ende vander pinen der hellen, vanden leven der hei[li]gher vaderen ende anderre heilighe ende dier ghelike'.¹⁰³ Ook klinkt opnieuw de waarschuwing om niet te lezen of te redetwisten over de 'heimeliken articulen des gheloven, vander godliker naturen of anderen hoghen materien of hoghe boeken der Heilighe Scriften'.¹⁰⁴

Onderzoek van J. Deschamps toonde aan dat de rubriek passages bevat die zijn ontleend aan een bewerking van *De libris teutonicalibus* van Gerard Zerbolt.¹⁰⁵ Ook Dirc van Herxen is voor zijn rubriek 'Van Duytsche boeken te lesen' schatplichtig aan Zerbolt,

97 De verwijzing naar Equitius in het betoog van Zerbolt is wel overgenomen, dus een keuze voor het exempel uit de *Dialogen* had goed gekund.

98 Opmerkelijk genoeg komt dit citaat ook voor in het zesde hoofdstuk van Gerard Zerbolts *Super modo vivendi* en gebruikt Dirc van Herxen het in zijn Latijnse *collationale* in de rubriek 'De ammonicione' (zie hoofdstuk 6).

99 Een editie van dit gedeelte van de rubriek is te vinden in Deschamps 1961, p. 215-220.

100 F. 97v.

101 F. 98r.

102 Dit exempel zit ook in het *Eerste Collatieboek*, maar dan in de rubriek 'Vanden Woerden Godes'.

103 F. 99r.

104 F. 99r-v.

105 Het gaat om een bewerking die fragmentarisch is overgeleverd in de handschriften Kassel, Landesbibliothek Ms. Theol. Fol. 56 en Brussel, KB 2285-301. Ook de handschriften Rotterdam, Gemeentebibliotheek 9661 en Leiden, UB Ltk. 224 bevatten een tekst over het lezen van Dietse boeken met passages die letterlijk overeenkomen met de rubriek in hs. Brussel, KB 19549. Er moet dus een bepaalde samenhang zijn tussen de tekst in de vijf handschriften. Zie Deschamps 1961.

maar hij heeft het zevende en ook het zesde hoofdstuk van *Super modo vivendi* als uitgangspunt genomen. Zoals in hoofdstuk zes al bleek, heeft hij zich daarbij behoorlijk wat vrijheden veroorloofd. De rubriek in handschrift Brussel, KB 19549 is niet zo'n gestructureerd betoog als in het *Eerste Collatieboek*, maar opvallend is wel dat beide rubrieken aandacht hebben voor het recht dat gelovigen hebben om elkaar onderling te vermanen. Dirc van Herxen sluit hiermee af, terwijl de rubriek in het Brusselse handschrift ermee opent. Als deze laatste tekstverzameling daadwerkelijk als collatieboek heeft gefunctioneerd, is het goed denkbaar dat het begin van de rubriek ook in dit geval diende als wettiging van de collatiepraktijk.

In de rubriek 'Van datmen die ouders noch niement anders onderdanich sel wesen tegens Gode' klinken geluiden die ook in het *Eerste Collatieboek* te horen zijn.¹⁰⁶ De gehoorzaamheid aan God gaat boven die aan ouders of priesters. Iedereen die 'gaen wil in een heilighe oerde of mit anderen goeden luden daer hi in oetmoedicheit ende in armoede ende in anderen doechden Gode dienen mach, die en selt noch om vaders noch om moeders of priesters of om enichs menschen onderdanicheit laten'.¹⁰⁷ Het militante citaat uit één van Hiëronymus' brieven dat Dirc van Herxen zowel in zijn Latijnse *collationale* als in het *Eerste Collatieboek* aanhaalt, komt ook in de rubriek van het Brusselse handschrift terug. Opmerkelijk is verder dat laatstgenoemde rubriek afsluit met hetzelfde exempel uit het *Bonum universale* van Thomas van Cantimpré als in het parallelle gedeelte in het *Eerste Collatieboek*. Van een exacte overeenkomst is echter geen sprake: zowel het citaat van Hiëronymus als het exempel vertoont in woordkeus en zinsbouw verschillen, hoewel er zinswendingen zijn die letterlijk overeenkomen. Het exempel in het *Eerste Collatieboek* is bovendien iets gedetailleerder in de weergave van het verhaal.

Net als in het *Eerste Collatieboek* besteedt ook de tekstverzameling in het Brusselse handschrift aandacht aan het huwelijk. In drie rubrieken wordt op het onderwerp ingegaan. De eerste ('Hoe behaechlic dattet Gode is inder echscap in reynicheit te leven ende te sterven') begint met een exempel over het kuise echtpaar Eucharistus en Maria, dat ondanks hun huwelijk niet met elkaar sliep. Na dit voorbeeldige verhaal volgen instructies over de gemeenschap: die moet gebruikt worden om kinderen te krijgen, God te eren en overspel te vermijden. Verder zijn de juiste tijd en wijze van belang. Er volgt nog een beknopt exempel over de helse pijn waarmee echtelijke zonden bestraft worden, gevolgd door de verzuchting dat maar weinig mensen hier acht op slaan. De weg van de navolging is ook op het gebied van het huwelijk nauw en de raad van biechtvaders die recht zijn in leer en leven is onmisbaar.

In de tweede rubriek over dit onderwerp ('Hoe die heilighe leerres die joncfrouscap prisen boven die echscap') wordt met behulp van citaten van Hiëronymus, Augustinus, Ambrosius en anderen betoogd dat maagdelijkheid beter is dan het huwelijk.¹⁰⁸ Om-

¹⁰⁶ Voor een uitgebreide bespreking van de desbetreffende rubriek in het *Eerste Collatieboek* en het Latijnse *collationale*, zie hoofdstuk 6.

¹⁰⁷ F. 71r.

¹⁰⁸ Het uitvoerige citaat van Hiëronymus aan het begin staat ook in de rubriek 'Vander echscap' in het *Eerste Collatieboek*. In het Brusselse handschrift is het echter iets uitvoeriger en bevat het enkele aanhalingen die bij Dirc van Herxen ontbreken. Ook is er op woord- en zinsniveau verschil.

dat het moeilijk is om de maagdelijke staat te behouden als men midden in de wereld leeft, is het beter om te kiezen voor het kloosterlijke leven. Andere opties zijn ‘beghijnhoven (...) daermen wel ende eerberlic levet’ of zich onttrekken aan werelds gezelschap, eenvoudige kleding dragen, zich oefenen in handarbeid, goede gebeden en gedachten en vaak te biecht gaan bij een deugdzaame priester.¹⁰⁹ Kloosters waar men eigen bezittingen heeft en niet in kuisheid en gehoorzaamheid leeft zijn niet aan te bevelen. Ouders moeten hun kinderen niet onterven als zij intreden in een kloostergemeenschap. Als het echter de gewoonte is dat kloosterlingen geen erfenis mogen ontvangen, dan dienen de ouders op straffe van de eeuwige verdoemenis hun kind zoveel ‘goets te maken bi hoer levende lijf als hem boren soude na hoerre doot.’¹¹⁰ De derde rubriek over het huwelijk (‘Hoe goet dattet is in reinicheit te leven oec in echtschap reyn te blijven’) bevat nogmaals het exempel over Eucharistus en Maria en gaat in op de juiste redenen om gemeenschap te hebben.

Bij een vergelijking met de rubriek ‘Vander echtschap’ in het *Eerste Collatieboek* valt op nieuw op dat de uiteenzetting daar veel systematischer en gedetailleerder is.¹¹¹ Dirc van Herxen maakt onderscheid tussen mensen die zich tot een hoger doel geroepen weten en die daarom dienen af te zien van het huwelijk. Voor hen die niet in deze categorie vallen, heeft hij allerlei raadgevingen van praktische aard over het liefhebben van elkaar en het opvoeden van de kinderen. In de rubrieken over het huwelijk in het Brusselse handschrift is dit onderscheid niet terug te vinden en ontbreken dergelijke adviezen. Het bevat daarentegen wel de concrete oproep om te kiezen voor een van de wereld afgescheiden leven, waarbij de kwestie van het erven van goederen uitgebreid ter sprake komt.

In ieder geval is duidelijk dat hoewel de opzet van beide tekstverzamelingen vergelijkbaar is, er tegelijkertijd ook zeker verschillen zijn. De rangschikking van de rubrieken is in handschrift Brussel, KB 19549 veel minder systematisch. Bij moderne devoten geliefde thema’s zoals kleding, huwelijk en het lezen van religieuze teksten in de volkstaal hebben een plek gekregen, maar zijn veel minder uitvoerig uitgewerkt. Het lijkt niet heel vergezocht om te veronderstellen dat de tekstverzameling in het Brusselse handschrift eveneens uit de kring van de Moderne Devotie afkomstig is. J. Deschamps legt een veelbelovende link naar de broeders van het gemene leven te Gouda.¹¹² Uit de boekenlijsten die van deze gemeenschap overgeleverd zijn en uit de kroniek van Henric van Arnhem blijkt dat men hier in het bezit was van een ‘Duyts collaci boec van alrehande materie’ dat precies zoals het Brusselse handschrift begint met Petrus Damianus en de vier uitersten.¹¹³ We weten dat juist in Gouda de broeders ook collaties hielden voor een publiek van buitenaf, en niet alleen voor scholieren en andere goedwillende lieden, maar ‘pro communi populo’.¹¹⁴ De brede thematiek van de tekstverza-

109 F. 78v.

110 F. 79r.

111 In Van Beek in voorbereiding ga ik uitgebreid in op deze rubriek en de opvattingen van Dirc van Herxen over huwelijk en kuisheid.

112 Deschamps 1961, p. 213.

113 Uitgave en bespreking van de boekenlijsten in Liefstinck 1958-1959.

114 Zie hoofdstuk 1.

meling, van de vier uitersten tot dansen en dobbelen, zou in dit licht bezien in ieder geval zeer verklaarbaar zijn.

Hs. Londen, British Library, Add. 10287

Deze perkamenten codex uit de tweede helft van de vijftiende eeuw bevat voor een groot gedeelte dezelfde rubrieken als handschrift Brussel, KB 19549.¹¹⁵ Tien van de dertig rubrieken die wel in het Brusselse handschrift voorkomen, zijn niet in het Londense te vinden, en andersom staan in laatstgenoemd exemplaar vier rubrieken die in het Brusselse ontbreken. Het valt direct op dat in de Londense codex de onderwerpen die expliciet betrekking hebben op het leven in de wereld ontbreken: kuis leven in het huwelijk, dansen, dobbelen en gehoorzaamheid van de kinderen aan de ouders.¹¹⁶ De 'extra' rubrieken gaan over de goede wil, de drie bekoringen, de onmogelijkheid om God én de wereld te dienen en het lijden. Deze verschillen roepen de vraag op of het handschrift wellicht was bedoeld voor een andersoortig publiek.

Uit een eerste verkennend onderzoek van de rubrieken die wel overeenkomen, valt op dat de excerpten waaruit deze zijn opgebouwd, in verreweg de meeste gevallen hetzelfde zijn. Ook de opschriften boven de rubrieken stemmen vaak woordelijk overeen. De rubriekstekst is in een aantal gevallen aan het eind korter dan in de versie in het Brusselse handschrift. Het zijn niet alleen de afsluitende exempelen die afwezig zijn. Zo ontbreekt in de rubriek over de maagdelijkheid aan het eind het gedeelte over de geschikte religieuze instellingen en de kwestie van het erven van goederen. De rubriek over het gehoorzamen van geestelijken bevat in het Brusselse handschrift een uitgebreide waarschuwing tegen schismatici die in de versie in het Londense handschrift niet voorkomt. Bij de rubriek over het lezen van religieuze literatuur in de volkstaal zijn eveneens inhoudelijke verschillen op te merken.¹¹⁷ In het Londense handschrift wordt aan het eind een aantal onderwerpen niet aangeroerd: dat de Bijbel oorspronkelijk niet in het Latijn is geschreven, dat het nuttig is dat mensen de Heilige Schrift kunnen lezen in de taal die zij begrijpen, maar dat er wel beperkingen aan het lezen van religieuze literatuur verbonden zijn. Ook het exemplaar over Servulus ontbreekt. In plaats hiervan sluit de rubriek af met een aantal korte excerpten van Hiëronymus, Augustinus en Johannes Chrysostomus waarin staat dat juist leken religieuze literatuur moeten bestuderen. Voor hen is dat nog veel meer noodzakelijk dan voor geestelijken: zij hebben het medicijn van het Woord des te harder nodig omdat zij midden in de wereld leven en daarin dagelijks verwondingen oplopen.

Van de vier in deze paragraaf besproken codices is het Londense handschrift het enige exemplaar dat een inhoudstafel bevat. Vóór het gedeelte met de verzameling ru-

115 Gegevens over het handschrift zijn te vinden in De Flou en Gailliard 1895, dl. 1, p. 49-54 en Deschamps 1961, p. 213-214.

116 De andere onderwerpen die zijn weggelaten: leven in tweedracht, aalmoezen, haat en nijd, de helse pijnen die mensen lijden die alleen voor de eigen genoegens leven en een onmatig leven.

117 Zie de parallelle editie in Deschamps 1961, p. 215-220 (het eerste deel van de rubriek over het vermanen van de naaste is helaas in beide gevallen weggelaten).

brieken bevindt zich een productie-eenheid met enkele korte tekstjes (onder andere over het Onze Vader, het Ave Maria, de zeven werken van barmhartigheid en de zeven sacramenten), gevolgd door een inhoudstafel die als opschrift heeft ‘Hier beghinnen die capittelen van desen boec’.¹¹⁸ De opgesomde ‘capittelen’ komen, hoewel niet altijd woordelijk, overeen met de gerubriceerde opschriften die boven de rubrieken in het handschrift staan. Bij elke rubriek wordt bovendien de vindplaats gegeven die verwijst naar de middeleeuwse foliëring.¹¹⁹ In de inhoudstafel zijn ook de elf legenden en exemplen opgenomen die in de derde en laatste productie-eenheid op f. 86-132 staan. Wellicht dienden zij om de ontbrekende exemplen uit het eerste deel van het handschrift te compenseren.¹²⁰

Bovenstaande rondgang langs de vier handschriften leert dat het *Eerste Collatieboek* niet uniek is in zijn opzet. Ook de tekstverzamelingen in de handschriften Brussel, KB 2559-62 en 19549 en Londen, British Library, Add. 10287 kennen een indeling in rubrieken met veelal een opschrift erbij en daarbinnen een vergelijkbare aaneenrijging van citaten van autoriteiten, waarbij vooral Augustinus, Gregorius, Hiëronymus, Johannes Chrysostomus en Bernardus van Clairvaux geliefd zijn. Ook de afwisseling tussen theoretische tekst en exemplen die Dirc van Herxen nadrukkelijk heeft aangebracht, is te zien. Het *Eerste Collatieboek* bevat echter over het algemeen beduidend meer stof per thema, wat de onderverdeling in subrubrieken, die nergens in de hier bestudeerde codices te vinden is, verklaart. Een inhoudsopgave om de inhoud te ontsluiten is slechts in het Londense handschrift aanwezig. Een leessleutel die het gebruik van de tekstverzameling stuurt ontbreekt bij alle vier. Als zij daadwerkelijk functioneerden tijdens collaties of andere momenten van geestelijke vorming, zal dat de gebruikers meer vrijheid gegeven hebben om de inhoud daarbij in te zetten.

Onderwerpen waar in de kring van de Moderne Devotie bijzonder belang aan werd gehecht en die ook in het *Eerste Collatieboek* prominent een plaats hebben gekregen, zien we met name verschijnen in handschrift Brussel, KB 19549. Huwelijk en kuisheid, het lezen van religieuze teksten in de volkstaal en sobere kleding komen hier echter in minder gestructureerde en uitgewerkte vorm aan de orde, ook wanneer zij teruggaan op dezelfde brontekst. De expliciete gerichtheid op een wereldlijk publiek zoals die op diverse plaatsen uit het *Eerste Collatieboek* spreekt, is ook hier herkenbaar. Van een lekenpubliek dat toegerust wordt, is heel duidelijk sprake in handschrift Leuven, Maurits Sabbebibliotheek MS 5000 12 B I. De vorming vindt specifiek plaats op het terrein van huwelijk en kuisheid en *en passant* ook op het gebied van de stichtelijke literatuur in de volkstaal. Ondanks het feit dat we hier niet te maken hebben met een thematisch geordende excerptenverzameling, komt het gebruikersmilieu waarschijnlijk het

118 F. 5v-6v. Alle drie de productie-eenheden worden gemarkeerd met een met penwerk versierde initiaal.

119 De contemporaine foliëring start bij het begin van de tweede productie-eenheid en loopt door in de derde productie-eenheid met de legenden en exemplen.

120 Het valt op dat tussen deze elf legenden en exemplen ‘een suverlic exempel vander volstandicheit’ (f. 111r) zit, afkomstig uit het *Bonum universale* van Thomas van Cantimpré. Dit komt zowel in hs. Brussel, KB 19549 als in het *Eerste Collatieboek* voor in de rubriek over het gehoorzaam zijn aan God boven de ouders.

dichtst in de buurt van de *admonitio* zoals die in het Zwolse Gregoriushuis werd gehouden. De suggestie van Deschamps brengt echter ook handschrift Brussel, KB 19549 binnen deze sfeer.

Het Eerste Collatieboek is bijzonder in zijn systematische opzet en de uitvoerige en vaak ook gedetailleerde uitwerking van de thema's, zijn gerichtheid op een lekenpubliek en de aanwezigheid van een leessleutel om het gebruik te sturen. Vergelijking met bovengenoemde codices leert echter dat we hier zeker niet te maken hebben met een geheel uniek en geïsoleerd verschijnsel in de Middelnederlandse literatuur van de vijftiende eeuw. Voor goedwillende leken was er genoeg ander tekstmateriaal voorhanden om toegerust te worden. Dat verklaart wellicht ook waarom het Eerste Collatieboek ondanks zijn schat aan bruikbaar materiaal een kleinschalige overlevering van slechts twee handschriften kent.

